

УДК 341.645

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.39>

КОНСТИТУЦІЙНІ НОРМИ ЯК ОСНОВА МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УКРАЇНІ

Скоморовський В.Б.,
доктор юридичних наук, професор,
професор Університету «КРОК»,
ORCID: 0000-0002-1020-2322
e-mail: SkomorovskyVB@krok.edu.ua

Кондратюк Д.А.,
здобувач ступеня вищої освіти «магістр»
Університет економіки та права «КРОК»
ORCID: 0009-0004-7184-4013
e-mail: KondratiukDA@krok.edu.ua

Скоморовський В.Б., Кондратюк Д.А. Конституційні норми як основа механізму захисту прав дитини в Україні.

У статті проаналізовано конституційні норми як основоположний елемент механізму захисту прав дитини в Україні. Констатовано, що права дитини, закріплені на рівні Основного Закону, становлять основу правового статусу особи та є невід’ємною складовою демократичної, соціальної і правової держави. Підкреслено, що конституційні норми формують концептуальне підґрунтя для реалізації державної політики у сфері охорони дитинства та визначають напрями функціонування інституційних, судових і міжнародно-правових механізмів захисту прав дитини. Наголошено на потребі детального аналізу конституційних норм, які закріплюють принципи рівності прав, охорони сім’ї та дитинства, спеціальний захист дітей-сиріт, а також гарантії права на освіту, охорону здоров’я та соціальний захист. Визначено роль міжнародних договорів як частини національного законодавства України відповідно до ст. 9 Конституції. Обґрунтовано, що положення міжнародних документів не лише конкретизують конституційні норми, але й визначають універсальні стандарти захисту дітей, у тому числі принцип найкращого забезпечення інтересів дитини. Досліджено інституційні механізми реалізації конституційних гарантій, зокрема конституційні норми, які становлять правову основу діяльності Верховної Ради, Президента України, Кабінету Міністрів України, органів опіки та піклування, а також спеціалізованих інституцій – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та радника-уповноваженої Президента України з прав дитини. Підкреслено значення міжнародного співробітництва з ЮНІСЕФ, Міжнародним комітетом Червоного Хреста та іншими організаціями, особливо в умовах воєнної агресії проти України. Визначено, що конституційні норми становлять основу гарантій прав дитини, проте їхня ефективна реалізація потребує удосконалення інституційного забезпечення, запровадження спеціалізованого омбудсмена з прав дитини, а також гармонізації національної правової системи з міжнародними стандартами. Доведено, що лише за умови комплексного підходу, який поєднує нормативні, інституційні та міжнародно-правові інструменти, можна досягти належного рівня захисту прав кожної дитини в Україні, особливо в умовах воєнного стану та майбутнього відновлення України.

Ключові слова: Конституція України, конституційні норми, права дитини, охорона дитинства, захист прав дитини, гарантії захисту прав дитини.

Skomorovsky V.B., Kondratiuk D.A. Constitutional norms as the basis of the mechanism for the protection of children’s rights in Ukraine.

The article analyzes constitutional norms as a fundamental element of the mechanism for protecting children’s rights in Ukraine. It is stated that children’s rights, enshrined at the level of the Basic Law,

constitute the basis of the legal status of a person and are an integral part of a democratic, social and legal state. It is emphasized that constitutional norms form the conceptual basis for the implementation of state policy in the field of childhood protection and determine the directions of functioning of institutional, judicial and international legal mechanisms for protecting children's rights. The need for a detailed analysis of constitutional norms that enshrine the principles of equality of rights, protection of family and childhood, special protection of orphans, as well as guarantees of the right to education, health care and social protection is emphasized. The role of international treaties as part of the national legislation of Ukraine in accordance with Article 9 of the Constitution is determined. It is substantiated that the provisions of international documents not only specify constitutional norms, but also determine universal standards for protecting children, including the principle of the best interests of the child. The institutional mechanisms for the implementation of constitutional guarantees are studied, in particular, the constitutional norms that constitute the legal basis for the activities of the Verkhovna Rada, the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, guardianship and trusteeship bodies, as well as specialized institutions - the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights and the Advisor-Commissioner of the President of Ukraine for Children's Rights. The importance of international cooperation with UNICEF, the International Committee of the Red Cross and other organizations is emphasized, especially in conditions of military aggression against Ukraine. It is determined that constitutional norms constitute the basis for guarantees of children's rights, but their effective implementation requires improving institutional support, introducing a specialized ombudsman for children's rights, as well as harmonizing the national legal system with international standards. It is proved that only with a comprehensive approach that combines regulatory, institutional and international legal instruments can an adequate level of protection of the rights of every child in Ukraine be achieved, especially in conditions of martial law and the future restoration of Ukraine.

Key words: Constitution of Ukraine, constitutional norms, children's rights, childhood protection, protection of children's rights, guarantees of children's rights protection.

Постановка проблеми. Права дитини, закріплені на конституційному рівні, формують основу правового статусу особи та є невід'ємною складовою демократичної, соціальної і правової держави. Конституція України [1] визначає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю (ст. 3), що створює концептуальну основу (підґрунтя) для формування механізмів захисту прав найбільш уразливих категорій населення, зокрема дітей. Діти, внаслідок вікових особливостей розвитку, становлять групу осіб, що характеризується наївністю, довірливістю, залежністю від інших осіб, піддатливістю до різних маніпуляцій та зловживань із боку дорослих. Вони є однією з найменш захищених верств населення. В сучасних умовах повномасштабної збройної агресії проти України, зростання рівня соціально-економічної нестабільності та гуманітарної кризи, питання належного забезпечення та захисту прав дитини набувають особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування конституційно-правових механізмів захисту прав дитини в Україні завжди перебувала в центрі уваги вітчизняних вчених, зокрема Д.М. Белова, О.І. Вінгловської, Л.Д. Волинець, Ю.В. Губаль, Н.М. Крестовської, О.М. Кудрявцевої, Н.М. Опольської, Н.Г. Шукліної та інших вчених. Водночас, сучасні реалії захисту прав дитини в умовах збройної агресії проти України та перспективи конституційно-правового закріплення механізму захисту прав дитини у повоєнний час не були предметом спеціального дослідження, що зумовлює необхідність аналізу норм Конституції України як основи механізму захисту прав дитини в Україні.

Метою статті є комплексний аналіз конституційних норм як основи механізму захисту прав дитини в Україні, з'ясування їхнього змісту, ролі та функціонального призначення в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. В юридичній літературі механізм захисту прав дитини розглядається як складова механізму забезпечення прав і свобод дитини, тобто системи загальносоціальних, юридичних факторів, засобів і заходів, що, взаємодіючи між собою, створюють належні юридичні і фактичні обставини для реалізації, охорони та захисту прав та свобод дитини [2, с. 135]. В теорії конституційного права О.М. Кудрявцевою доведено, що конституційний механізм захисту прав дитини складають закріплені в Конституції та законодавстві України форми діяльності, які здійснюються відповідними органами державної влади, органами місцевого самовряду-

вання та їх посадовими особами, громадськими організаціями та окремими громадянами з метою запобігання порушення прав дитини, а також у випадках, коли має місце факт порушення прав дитини і існує необхідність відновлення порушеного права [3, с. 131]. Аналіз даного визначення свідчить, що основою зазначеного механізму насамперед є норми Конституції України, а змістом – форми діяльності державних та недержавних інституцій.

Конституція України закріплює міжнародно-правові гарантії захисту прав дитини, які визначені Женевською декларацією прав дитини (1924 р.), Загальною декларацією прав людини (1948 р.), Декларацією прав дитини (1959 р.) та іншими міжнародними документами, в яких наголошується на необхідності спеціальної охорони, турботи, включаючи належного правового захисту дітей як до, так і після їх народження. Україна з 1991 року є учасницею Конвенції ООН про права дитини 1989 року [4], яка є основним міжнародним актом у цій сфері та цілком справедливо вважається міжнародною дитячою конституцією, адже в ній запроваджено сучасні універсальні стандарти, які слугують орієнтирами в унормуванні питань забезпечення прав дітей у світі й у кожній державі зокрема [3, с. 133]. Утверджуючи міжнародні стандарти захисту прав дитини, в статті 52 Конституції України закріплено принцип рівності прав дітей, відповідно до якого «... діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним» [1].

Досліджуючи процеси становлення норм Конвенції ООН про права дитини, Л.С. Волинець зробила висновок, що законодавство України про дитину має більш декларативний, ніж практичний характер, що не дає змоги гарантувати дотримання та реалізацію встановлених прав дітей [5, с. 69], а О.М. Кудрявцева зазначає про необхідність закріплення в Конституції України принципу найкращого забезпечення інтересів дітей, який проголошено в п. 1 ст. 3 Конвенції про права дитини [3, с. 133]. Підтримуючи в цілому зазначений підхід, варто зауважити, що відповідно до ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Це забезпечує пряме застосування міжнародних стандартів, зокрема щодо реалізації принципу найкращого забезпечення інтересів дітей, гарантування права дитини на життя, свободу від насильства, освіту, медичну допомогу, соціальне забезпечення та участь у суспільному житті тощо.

Конституція України закріплює низку норм, які безпосередньо або опосередковано регламентують правовий статус дитини та гарантії її захисту. Так, ст. 24 Конституції України встановлює рівність усіх громадян перед законом та заборону будь-яких форм дискримінації, у тому числі за ознакою віку. Стаття 51 гарантує охорону сім'ї, дитинства, материнства і батьківства державою. Стаття 52 Основного Закону визначає, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також передбачає спеціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Відповідно до ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються засади регулювання охорони дитинства. Таким чином, конституційні норми формують комплексний правовий фундамент, який закладає зміст і напрями державної політики у сфері охорони дитинства.

Окрему групу становлять конституційні норми, які закріплюють систему конституційних прав і свобод дитини (розділ 2 Конституції України) та в подальшому деталізуються у нормах чинного законодавства. Як слушно зазначає Н.М. Крестовська, система прав дитини включає загальнолюдські права та свободи, адаптовані щодо дитини (право на життя та охорону здоров'я, на ім'я та громадянство, гідний рівень життя, свободу від насильства та експлуатації тощо) і спеціальні ювенальні права і свободи (право на проживання та виховання в сім'ї, право на спілкування з батьками, які проживають окремо від дитини, право на отримання інформації про відсутніх батьків, право на утримання за рахунок держави і влаштування у разі втрати піклування з боку батьків) [6, с. 411]. Для прикладу, положення статей 46, 49, 53 Конституції України забезпечують право дитини на соціальний захист, охорону здоров'я та освіту. Зазначені та інші конституційні права і свободи знайшли своє втілення в Законі України «Про охорону дитинства», в Сімейному кодексі України та інших нормативно-правових актах.

У рамках Закону України «Про охорону дитинства» була визначена нова категорія – «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів». До цієї категорії належать діти, які зазнали фізичних, сексуальних чи психологічних травм, отримали поранення, контузії або каліцтва, стали жертвами викрадень чи незаконного вивезення за кордон, примусово залучалися до участі у військових формуваннях чи були незаконно утримувані, зокрема у полоні.

У 2016 році до Закону України «Про охорону дитинства» була внесена стаття 30-1, яка запровадила додаткові заходи для захисту дітей, постраждалих через збройні конфлікти чи воєнні дії,

а також тих, хто перебуває у зоні їхнього розгортання. Ці заходи передбачають право дітей на возз'єднання із членами сім'ї, включаючи їхній розшук, визволення з полону та повернення до України у випадках незаконного вивезення за кордон. Дітям надається пріоритетне право на евакуацію до безпечних районів разом із батьками, законними представниками або за їхньою згодою – без супроводу чи з іншими особами. Організація переселення забезпечується місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, якщо діти опинилися чи можуть опинитися в зоні бойових дій. Крім того, дітям гарантується право на психологічну, медичну, педагогічну реабілітацію та інші види підтримки.

Потрібно підкреслити, що права дітей мають бути гарантовані незалежно від їх місця проживання, наявності громадянства України чи документів, що посвідчують особу. Ця принципова позиція підтверджена рішеннями Європейського суду з прав людини, який наголошує на необхідності запобігання будь-якому вакууму в системі захисту прав людини. Особливо важливо забезпечити, щоб права, визначені Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, були захищені по всій території держав-учасниць.

На момент ухвалення Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» не передбачалося достатніх спеціальних заходів для підтримки дітей без супроводу дорослих, дітей, які втратили зв'язок із сім'ями, а також інших уразливих категорій. Тільки після внесення змін у січні 2016 року було закріплено положення, згідно з якими центральний орган виконавчої влади, що здійснює державну політику у сфері захисту прав дітей і усиновлення, отримав повноваження на методологічне забезпечення та координацію дій місцевих органів влади і органів місцевого самоврядування, спрямованих на соціальний захист внутрішньо переміщених дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа. Закон також передбачає дотримання нормативних вимог при встановленні опіки чи піклування, усиновленні або застосуванні інших законодавчих форм розміщення таких дітей. Крім того, здійснюється постійна робота з соціальної підтримки внутрішньо переміщених сімей із дітьми, над якими встановлено опіку чи піклування, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу.

Окремі аспекти зазначених проблем було врегульовано Постановою Кабінету Міністрів України № 866 від 24 вересня 2008 року. Цей документ запровадив Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дітей, який було доповнено новим розділом, що визначав особливості роботи органів із дітьми, переміщеними з тимчасово окупованих територій або районів проведення антитерористичної операції. Згідно з пунктом 76 вказаного Порядку, служба у справах дітей має протягом семи робочих днів після виявлення дитини, переміщеної з тимчасово окупованої території або району проведення антитерористичної операції, провести заходи щодо встановлення її особи, місця проживання, даних про батьків чи їхніх заміників або інших родичів та їхнього місця перебування. У випадку неможливості повернення дитини до сім'ї служба займається підготовкою документів для надання їй статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування.

У контексті зазначених законодавчих змін до Сімейного кодексу України було введено поняття «патронат над дітьми», що передбачає визначення умов, за яких органи опіки та піклування мають можливість розміщувати дітей, які опинилися в складних життєвих ситуаціях, у сім'ї патронатних вихователів. Крім того, законодавство регламентує права таких дітей та основні обов'язки патронатних вихователів. Ці нововведення були спрямовані на вирішення нагальних проблем дітей, які прибули із зон конфлікту без супроводу батьків або законних опікунів. Вважаємо, що зазначені зміни є прогресивними та корисними для захисту прав дітей. Однак слід зауважити, що відсутність чіткого переліку заходів соціального захисту значно знижує ефективність впровадження змін, що потребує додаткової уваги з боку державних органів.

Зазначимо, що реалізація конституційних норм щодо захисту прав дитини забезпечується діяльністю державних та недержавних інституцій. Так, поряд з органами загальної компетенції, такими як Верховна Рада України (ст. 85), Президент України (ст. 106), Кабінет Міністрів України (ст. 116), правоохоронні і судові органи (розділ 8), особливе місце належить органам спеціальної компетенції – Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини (ст. 101), Міністерству соціальної політики, сім'ї та єдності України та його територіальним органам, органам опіки та піклування, Координаційній раді з питань захисту та безпеки дітей та ін. До вересня 2021 року в Україні функціонував Уповноважений Президента України з прав дитини [7], нині – це радник-уповноважена Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації [8].

У період воєнного стану актуальними стають координаційні дії між державними та міжнародними структурами, такими як ЮНІСЕФ, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Міжнародна організація з міграції (МОМ), що забезпечують гуманітарний та правовий захист дітей, які опинилися в зоні конфлікту або були переміщені. Варто зазначити, що в наукових колах впродовж тривалого часу велися дискусії щодо доцільності введення посади Уповноваженого з прав дитини в Україні та прийняття відповідного закону. Фактично це дає реальну можливість сприяння підвищення ефективності здійснення захисту прав та свобод дитини і профілактики їх порушень, особливо в період воєнного стану та повоєнного відновлення України. Адже як зазначила Представник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, з питань дотримання прав дитини та сім'ї, понад 7,5 мільйонів дітей України зазнали втручання у своє життя внаслідок загарбницької війни, 60% дітей були змушені покинути свої домівки, майже 3 мільйони дітей стали вимушено переміщені всередині країни, а понад 2 млн. перемістилися до країн ЄС [9].

Висновки. Конституційні норми становлять основу механізму захисту прав дитини в Україні, визначаючи базові принципи їх гарантування, систему прав і свобод, а також компетенцію державних і недержавних інституцій у цій сфері. Конституція України закріплює як універсальні права людини, адаптовані до потреб дитини, так і спеціальні ювенальні права, що відображають особливості її правового статусу та потребують пріоритетного захисту. Міжнародно-правові стандарти, інтегровані у національну правову систему, підсилюють конституційні гарантії, забезпечуючи їх відповідність сучасним вимогам захисту прав дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Опольська Н.М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні: загальнотеоретичний аспект. Дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Київ, 2010. 225 с.
3. Кудрявцева О.М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні. Дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Міністерство освіти і науки України. Київ, 2014. 230 с.
4. Про ратифікацію Конвенції про права дитини: Постанова Верховної Ради від 27 лютого 1991 р. № 789-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 13. Ст. 145.
5. Волинець Л.С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи. К.: Логос, 2000. 74 с.
6. Крестовська Н.М. Сучасне розуміння прав дитини. *Форум права*. 2011. № 3. С. 409–413.
7. Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини: Указ Президента України в редакції від 1 вересня 2015 року № 528/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/811/2011#Text>.
8. Про призначення Д. Герасимчук Радником – уповноваженим Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації: Указ Президента України від 15 червня 2021 р. № 245/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2452021-39169>.
9. Радниця Президента України з прав дитини та реабілітації дітей: українському уряду важливо, де б не знаходились наші діти – вони мають почуватися добре! URL: <https://poland.mfa.gov.ua/news/radnicya-prezidenta-ukrayini-z-prav-ditini-ta-reabilitaciyi-ditej-ukrayinskomu-uryadu-vazhlivo-de-b-ne-znahodilis-nashi-diti-voni-mayut-pochuvatisya-dobre>.